योविनयः श्रियमिवजनयित्रीनमाममलंचक्रे ७१ सुताविति सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौनाम यमौ युग्मजातौ सुतौसुताबात्मजाः पुत्राविति
तिविश्वः सम्यगाराधिना सम्यक्सा विद्याप्रबोधविनयौ तत्वज्ञाने दृ पयाविवसुषुवे ७२ निर्दोषमिति सर्वेजगत्तुलोकोनिर्दो
षंदुर्भिक्षादिदोषरहितं आविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणंचाभवत् अत्रोत्यस्थानेगांभुवंगतमवनीतांपुरुषोत्त
मंविष्णुंस्वर्गोप्यन्वगात् स्वर्गोहिगणवाचान्निर्दोषप्रथ्यगामः स्वर्गोत्तुल्यमभूदित्यर्थः ७३ तस्येति चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतु
तरूपस्यसनत्तस्पहरेः स्पेसतिपौलस्त्याद्रावणाच्चकिताः भीताः ईश्वरानाथा इन्द्रादयोयासांतादिश्वनस्त्र विते स्रजस्के
सुतौलक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रासुषुवेयमौ सम्यगाराधिता विद्याप्रबोधविनयाविव ७२ निर्दोषमभवत्सर्वमावि
ष्कृतगुणंजगत् अन्वगादिवहिस्वर्गोगांगतंपुरुषोत्तमं ७३ तस्यादपेचतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः विरजस्के
नैभस्वन्तिर्दिशउच्छसिताइव ७४ कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वाद्दिवाकरः रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव
विव ७५ दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणंराक्षसश्रियः मणिव्याजेनपर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ७६ ॥०॥॥
रपधूलिभिर्नभस्वद्भिर्वायुभिर्दिशोपुच्छसिताइवेत्युत्प्रेक्षा श्वसेः कर्तरिक्तः स्वनाथशरणलाभसंतुष्टानोदिशाप्रश्वास
वाताइवाभवन्नित्यर्थः चतुर्दिशोपारक्षसांमृतिं चतुष्टयप्रयोजनमितिभावः ७४ कृशानुरिति रक्षसारावणेनविप्र
कृतौकृशानुरग्निः सप्रकरः सर्पश्चयथासंख्यं अपधूमत्वात् प्रसन्नत्वाधापविद्धशुचौनिरस्तदुःखाविवास्तामभवतां
म ७५ दशेति दशाननेति तत्क्षणे तस्मिन्क्षणे राक्षसश्रियोश्रुबिन्दवः दशाननकिरीटेभ्यः मणीनांव्याजेन
निषेधपृथिव्यांपर्यस्ताः पतिताः रामादयमनिष्टंस्यरावणस्यकिरीटमणिभ्रंशात्सरागादिनिमित्तमभूदित्यर्थः ७६

सविभक्तेति एकः एकरूपो विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु प्रसन्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमा चंद्रः
प्रतिबिंबचंद्र इव अनेकधा विभक्तान्मानमुवास ६६ अथेति अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता आग्र्या या सा महिषी
वाग्र्यामहिषी कौशल्या प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले ओषधिः नक्तं रात्रिसमयेन तमः अपहंतीति तमोपहा अपलक्षि
तन्मसो रिति प्रत्ययः ज्योतिरिव तथा तमोपहं तमोनाशकारं पुत्रं सुतं लेभे प्राप ६७ राम इति अभिरमते अस्मि
न्निति अभिरामं मंगलं गुरुस्तं राम इति नामधेयं चक्रे वयं अभिराम त्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमर्थः ६ रघ्विति रघुवंश
विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा उवास प्रतिमाचंद्रः प्रसन्नानामपामिव ६६ अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसू
तिसमये सती पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ६७ राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः नामधेयं गुरुश्च
क्रे जगत्प्रथममंगलं ६८ रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ६९ शय्या
गतेन रामेण माता शातोदरी बभौ सैकतांभोजबलिना जाह्नवीव शरत् ७० कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान्॥
स्य प्रदीपेन प्रकाशेनाप्रतिमेन तेजसा तेन रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगताः दीपः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धाः इवाभवान्
महादीपसमीपे नोल्वा स्फुरंतीति भावः ६९ शय्येति शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण सैकते पुलि
ने यो गंभोजबलिः पद्मोपहारस्तेन शारदिकृशा जाह्नवी गंगेव बभौ ७० कैकेय्या इति केकयस्य राज्ञोपत्यं स्त्री कैकेयी तस्या
मप्यमित्रशोकान्ने कैकेयमित्रप्रसयानायादेरेजितज्ञादेशः तस्याः भारतो नाम शीलवान् तनयो जज्ञे नाः पततनयः प्रश्र

र॰ वं॰
१३२

नसत्वा स्याद्दुर्विगाह्येनर्थनीचगभिरीत्यमरः अनराबापोदुरलिष्णपांदुवर्गाणां राजयस्य अनगंनाः फलोभोः फलयादुर्भावः
पासोत्तास स्यानोसंपद इव रेजे बभुः ६० संयतिनासां स्वप्रदर्शनान्याहुः गुप्तमिति सर्वास्ता स्वप्रेषुजलजः शंखोजल
जातिगराशाई वक्रे लछितामनेयोर्थयातेवौमेने हंसैः पृष्ठेः गुप्ताः स्वात्मानंस्वस्तेदददृशुः ६१ हेमे किं चेतिवार्थेः
हेमः पक्षरागप्रभाजालंकांति पुंजेवितन्वमावितारयतावेगेनाकृष्टाः ययामृचोमेधाः येनसु पर्णेनगरुत्मनागगनेका
उत्क्षेनस्मरूढाः ६२ विभ्रन्त्येति किंचस्तनयोरंतरेमध्येविनंतेवोयमानेस्यन इति न्यासः कौस्तुभयवन्यासः जोपत्यान्वसु
गुप्तेददृशुरात्मानंसर्वाः स्वप्नेषुवामनैः असिशंखगदाशार्ङ्गवक्रलांछितमूर्तिभिः ६१ हेमपत्रप्रभाजालंग
गनेचवितन्वता उह्यमानंसुपर्णेनवेगाकृष्टपयोमुचा ६२ बिभ्रत्याकौस्तुभन्यासंस्तनांतरविलंबिनं पर्युपा
सितंलक्ष्म्यापद्मव्यजनहस्तया ६३ कृताभिषेकैर्दिव्यायांस्रोतसिसप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः परंब्रह्मगृणद्भिरुप
स्थितं ६४ ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नान्श्रुत्वाप्रीतोहिपार्थिवः मेनेकृतार्थमात्मानंगुरुत्वेनजगद्गुरोः ६५
कौस्तुभमित्यर्थः बिभ्रत्यापद्मंव्यजनेहस्तेयस्याः तयातस्यापर्युपास्यंतउपासितो ६३ कृतेति किंचदिव्यमवाप्ये
दिव्यायांस्रोतसि आकाशगंगायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः परंचप्रवंदराहस्यमगरगाद्भिः पठद्भिः सप्तभिः ब्रह्म
र्षिभिः कश्यपप्रमुखैर्निमिरुपनाभिर्युरुपासोचक्रिरे ६४ ताभ्य इति पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः आख्याताय
थागतसुपर्णतस्यानान्पवनी तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नान्श्रुत्वाप्रीतः आत्मानंजगद्गुरोर्विष्णोरपिगुरुत्वेनहेतु

नामरामप्रसर्वीटकारदेहिं ६५

भ्यो वरो यो वर्द्धभागो न यायो वर्द्धौ च नौ भागौ चेत्यर्द्धभागावेकदेशौ ताभ्यामर्द्धार्द्धभागाभ्यां पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशक इत्यमरः तां स
मित्रामयोजयतो यथैकां चक्रतुः अयं च विभागो न रामायणसंवादी तत्र चरोरर्द्धं कौशल्यायै अवशिष्टार्द्धं कैकेय्यै शिष्टं सु
नः सुमित्राया इत्यभिधानात् किन्तु पुराणान्तरसंवादोऽनुसर्तव्यः उक्तं च नारसिंहे । न पिंडं प्राशने काले सुमित्रायै महीपतिः
पत्न्यौ ददौ तां पिण्डमन्यमस्ये सु स्वभेणि सैवृत्यय ह्युतरति एवमन्यत्रापि सति विरोधे पुराणान्तरात्समाधानेयं ५७ न चैव सत्यमीष्या
स्यादित्याह साहीति सुमित्रा ह्युभयोरपि समानस्नेहः पक्षपातिनी तयोः सपत्न्योः विन्यस्य सपत्न्यादिविति दीपनकारश्च भ्रमरी

साहि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ५८ ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ५९ सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः अन्तर्गतफलारम्भाः

भ्रमरी वारणस्य गजस्य मदनिस्यन्दरेखयोरिव गण्डद्वयोर्गतयोर्निभावः प्रणयवती । ''सस्यानामिव संपदः ६०
प्रभवत्यासीत् सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्गतस्यापि तस्य रूपमानयेऽवराम्भोति ५८ ताभिरिति ताभिः कौशल्यादिभिः प्रजानां
भूत्यै अभ्युदयाय देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः सौरीभिः नाडीभिः वृष्टिविसर्जनी
भिः रश्मिभिः अपां विकारोऽम्मयः जलमयो गर्भ इव दध्रे धृतः जातमये कलवमे गर्भो दधिरे इत्यर्थः अत्र यादवः नासां
तानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिविसर्जने शतानि त्रयं हिमोत्सर्गे नाडीभिः स्वेदसर्जने आनन्दाख्या इमे धा श्चनन्दना पतंता इति चतुःशते हि
चाहानामर्या अमृता स्त्रिय इति ५९ सममिति सममेकदा आपन्नाः गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ता आपन्नसत्त्वाः गर्भिण्यः आप

अनेनेति तस्य राज्ञो दशरथस्य पत्न्यैर्दत्ते भागः असाधारणाः गुणाः अनेन कथिताः व्याख्याताः यत् यस्मात् त्रयो लोकाः त्रैलोक्यं
तुर्वर्ण्यादिस्वात्म्यार्थे हः प्रत्ययः तस्य प्रभवः कारणं विष्णुः स्थितस्मिन् राज्ञि यस्य निमुन्य जिवकमेकाभिनवान् त्रिभुवनेका
रणस्यापि कारणमिति यस्माद्विष्णुस्स मनुष्यत्वमस्यार्थः ५३ सइति सन्त्वः वरुसंवास्य सजातो वरुसंस्थितं वैष्णवं ते
जः पत्न्योः कौशल्याकैकेय्याः द्यावापृथिव्योर्यथा द्यावापृथिव्योरिव वसुपृथिव्यामिति द्विवचनं रस्यद्यावादेशः ते यो द्यावापृ
थिव्योस्तपतिः अहष्यमिति अङ्गीदीनां यथा आदि गुणं रस्यानामिति वैकल्पिके रेफादेशः प्रत्यगमानं पवालानं पुमिवेव
अनेन कथितारात्तोगुणास्तस्यान्यदश्लोभाः प्रवृत्तिकमेतस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोपियत् ५४ सतेजो वैष्णवं पत्न्या
विभेजे चरुरूपेणेति द्यावापृथिव्योः प्रत्ययमदर्पमिति दिग्वानयं ५५ अर्द्धितानस्य कौशल्या प्रियाकेकयवंशजा
अतः संभावितो नाम्या सुमित्रा मे छदीश्वरः ५६ तेवरु तस्य द्विन से पत्न्यौ यत्समही क्षितः वतेर्द्वं भागा
भजे विभज्य इराविस्यर्थः ५५ पन्नीत्र पेसनिद्वेषो रत्ववि भागोकारणमाह अर्द्धिनेति तस्यराज्ञः ((ष्यांताम योजयतार्ध
कौशल्यस्य ज्ञो गतो पत्न्यै स्त्री कौशल्याद्वेदेकौशल्या जातस्य इति प्रत्ययः यभ व्यावितिवाप अर्षितज्येष्ठा मान्यां कि
कयवंशजकेकेयीप्रियाश्च आनीह नार्थ्वेभनोरुपः सुमित्रौ ताम्यां कौशल्याकैकेयीभ्यां संभावितो भोगदामाभि
नामेच्छु द्विजनिस्मा गर्वे वसामान्यं तिस्रः गांवभागप्रापराणामिति सिद्धवितज्ञनाकोवलभ्यते ५६ तदिति वरुत्तस्यार्ध वि
नस्ये त्यर्थः पत्न्यमहीक्षितः क्षितनाश्वरस्य विशेष गात्रेयाराज्ञोनसारणी पनामाह विभज्ञः मिथ्यापठे मेकौशल्याकैके रामं० १०

इत्रि विषये रावणा रेणो रावणाइति सिद्धं सराबावृत्रहोवर्षप्रतिबंधः तेनक्ता नंस्ता वं मंमरुतो देवाराव सम्पा क्लियेव रुहयेगावा
गमनेन ठाक्तालिलेन अमनेयज्ञशेषेप्याली पृष्ठसलिलेः मनमिनिपिम्बः अभिवृष्यामि विवर्तितो दधे अनईद्घे ४९ पारहू
तेति पुरहूत यजमानयः इंद्राघाः सुपः सुरकार्ये रावणावधरूपेउ घेनविस्मे अम्बेमोत्रादिभिः इमाः पुष्पैः स्वांगैः वापमिवा ते
यः सुग्रीवादिरूपे रावणान यो निखजाता इत्यमिपायः ५० अथेनि अथनस्पविशांपस्तुः दशास्यसंबंधिनः काम्यकर्मणः
पत्रकामेष्टेरंते खसामे अग्नेः पायकात् कश्चीद्दिव्यः पुमानिति सविजां विस्मयेन सप्रवमख प्रादुर्बभूव तदाविर्भावान्तेषा
पुरहूतयजमानयः सुरकार्योद्यतेषुपः अथोरत्नुमपुर्विस्तु पुष्पैर्वा छमिवे इमाः ५० अथनस्पविशांपन्तुरंतेकाम्पस्य
कर्मणः पुरुषः प्रबभवापि विस्मयेन सहर्त्विजां ५१ हेमपात्रगतं दोर्भ्यामारधानः पयष्कर्म अनयवेशान्ताचस्य
पुंससेनाविदृर्वेहं ५२ पुम्मम प्राजापत्यापनीतंतत्त्वं यत्नगृहाणपः इत्येव यपसांसार माविष्कृत मदृन्वेता ५२
मपिविस्मयोमदित्यर्थः ५१ तमेव पुरुषं विशिनष्टि हेमपात्रेति आद्यस्यपुंसोषि शेषोरुत्र मवेण्णदधिष्ठहृतो तेना
पिदिव्यपुरुषेरागापि दुर्वचहेवत्र हेशभवनेदरस्यभगवतो हरेरति मर्गायत्नाद्रोउमशाकंहेमपात्रगतं पयपयसिपक्वं वस्य
यश्चरूपायसानंदोर्भ्यामारधानो वहन अनवस्ताबीनिरुष्यापक्क आरनधवरुरितियावत्तिकाः ५२ प्रजापत्येति रे यादश
रथः प्रजाः पत्येन प्रजापतिसंबंधिना पुरुषे गोपनीतं नगवसिष्टेन प्रजापत्येन रंविद्धिमासि हाम्याबानेरपेतिरामाय
गात न दन्नं यायसमुदन्ततादधिना आविष्कृतं प्रकाशितं पयसांसारं अमनं हपायास वरुरवा मबोहत्रहा हषेन्यमः प्रत्य

यहोस्तावकार ५३

सोऽहं दशरथस्यापत्यं प्रमान्दाशरथिः अनन्निमित्त अप्रत्ययः रामो भूत्वा नीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषाम
स्रपं राशिं रराम मे वसिष्ठस्म यज्ञं होकरिष्यामीति पुष्पाविरादिह एतेजिभावः ४५ अविरादिति पञ्चभिर्यास्तिकै विधिवत्कः
ल्पितम सुयज्ञे भागं हवि मोगं मायाविभिर्मायाविः स्मायामे धास्त्रज्ञो विनिरिति विनिः प्रत्ययः निशाचरै रक्षोभिरनासी
दम नाक्रान्तपयात अविस्त्रुनरास्य दूषहीष्यध्वे ४६ वैमानिका इति मरुतां पथि व्योम्नि वैमानिकाः विमाने श्वरं
गीतिचरन्तीति कप्रयः मेधावरणात्परा रावणाभङ्क्त्वा मे धे रहतक्ष्वनितन्परा पुण्यकृतः सुकृतिनः पुण्यलोके न पद
अविराद्यज्ञे निर्भागं कल्पितं विधिवन्मनः मायाविनिरनासीदमादास्यध्वे निशाचरैः ४६ वैमानिकाः पुण्यकृतं तस्य
जं जमरुतां पथि पुण्यकालोकसंक्षोभं मेघावरणात्परा ४७ मोसह्वसुरं वंशानां वेणां विधानं दूषितानां शापस्य
ञितपौलस्त्यबलात्कार कच ग्रहैः ४८ रावणा व ग्रहदक्राम मिति यागमस्तेन सः अभिद्रव्य मरुत्सय्यं कृत्स्नमेव
ध्यपारावणाविमानदर्शनेन नयः संक्षोभः नेत्यजेत ४७ मोस्यध्वे इति हे देवाः पपं शापयिन नलकूवरः (एतिरोदधे ४९
शापेन पवित्रिता प्रतिवद्धः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेणापेक च ग्रहाः केशाकर्षाः तैरदूषितानां तु यद्दत्तां स्वर्गवेदी
नोक्तं स्वर्गाङ्गनानां वेणीबंधान्मोक्ष्यध्वे पुराकिलनलकूबरेणात्मानमभिसरंत्याः रम्भायाः बलात्कारेण संभोगात्के
न दुरात्मा रावणः स्मः स्त्रीणां बलाद्ग्रहणात् मर्ष्ठो नेशनधामविष्यतीति ४८ रावणोति स कृत्स्नो विस्मः सएव मेधः नी
लमेघश्यामः विश्रवसोपत्यं रावणा इति विग्रहः विश्रवः शाब्दो तस्यापत्यमित्यणि कृते विश्रवरा व रावणाविनि विश्रवः शब्दस्य

कार्येक्षिति किंच एककार्यत्वात् आवयोरेककार्याद्दतोः कार्येषु कर्तव्यार्थे सुविषये सुर्वन्ति रागद्वेषाभ्यां येऽ२ रेकुर्वन्तियार्थ्य
र्थमीपान्ः स्मितथाहि वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति नतु वह्निप्रार्थनं परे स्येवकारार्थः यस्माव
नोस्वार्थे सुस्तन एव प्रवृत्तिः न परस्यार्थेन पास्वार्थ श्चायमिदस्येत्यर्थः ४१ स्वेति पुराकिल त्रिपुरारि ग्रीवानायस्व शिरांस्ये
च्छिदत्तारणकंधरे रावण दशमे शिरोवशेषितं तन्मम सुक्रार्थमित्याह स्वासिधारयापरि हृतानिच्छिन्नान्यर्थः दशमे मम दूतिवक्क
स्यकामपर्याप्तो तस्याराः या मध्यमागरवतेन रक्षसा स्थापितः सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ४२ तर्हि किं प्रार्थ्यसित अ
कार्येषु चैककार्यत्वादस्य र्थोस्मिनवज्रिणा स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ४१ स्वासिधारापरिहृतः काम
१० वक्रस्य तेन मे स्थापितो दशमो मह द्दूत्या शारवर स्मृसा ४२ स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः अत्यारुढं रि
पोः सह्यं चंदनेनेव भोगिनः ४३ धातारं तपसा प्रीतं ययाचे सहि राक्षसः दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः
४४ सोहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमं करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरः कमलोच्चयं ४५ एवं आह स्रष्टुरिति किंतु
स्रष्टुर्ब्रह्मणो वरातिसर्गाद्वरदानाद्धेतोः मया तस्य दुरात्मनो रिपोः रावणस्याभ्यारूढमत्यारोहं रागमन्ति हृद्दिरित्यर्थः नयुक्त
के भावेक्तः भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चंदनेनेव सोढुं संस्थापितं तत्र हूनि पतनं रितिहृद्यं ४३ से पतिवरस्व रूपमाह धातारमि
ति सराक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणां मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुखः आरेरति मुखः सन्नवध्यनिनाहत्येत्यर्थः दैवा
दृष्टविधासर्गान्देवसरष्टेरवध्यत्वं ययाचे हि ४४ नर्हि कागतिरित्याशंक्याम नुष्य भावं तारेराहमिष्यामीत्याहा साहमिति

प्रणतास्येति प्रणतास्य चिरंतनस्यैकवेत्तस्य भगवतो वर्णस्थाने श्रुः कंठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता अत एव कृतः संपा
दितः संस्कारः साधुत्वं स्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था कृतार्थाव भवे वैखरावकारस्य संभावना विपरीत
भावनाभ्युदासार्थः ३७ वभाविति विभौर्वि स्तीर्ण दंताद् दंतानि: स्नातस्य दशनज्योत्स्ना दंतकांति सद्भिनार्द चविश्रोषणाधाव
स्थानिर्याप्याथ अत एव सभा स्त्री चरणारविंदनिर्याता वा मार्गो यात्र निर्यातशेषा निःस्नाता सिद्धत्यर्थः स्त्रियाः पुंवदित्या
दिना निर्यातशरस्य पुंवद्भावः यातिपोना सारस्यो यासां भगवतिसामानाधिकरण्यनिवीरो निर्यातायाशेष तिविग्रहे ३

प्रणतास्यैकवेत्तस्य वर्णस्थानसमीरिता । बभव कृतसंस्कारा चरितार्थ च भारती ॥ ३७ ॥ बभौ सदशनज्योत्स्ना साधि
मीर्वदनोद्गता । निर्यातशेषा चरणाद्गंगेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३८ ॥ रामश्री जानेवोर स्वसा कौ नावनभावपराक्रमौ । अंगि
नो तन्मसेवाभोगगौ प्रथममध्यमौ ॥ ३९ ॥ विदितं तत्प्यमानं कृतेन मम भुवनत्रय । अकामोपनतेनेवा साधोर्हृदयमेनसा ॥ ४० ॥

ब्रह्मावादर्धटाव ऊर्ध्वप्रवर्तिनी ऊर्ध्वप्रवाहिनी गंगेव व भाविनस्य ख्या ३८ यदाह भगवाननंतराह जानन्ति हे देवाः वो युष्मा
कम् नभो वपराक्रमो महिमे पुरुषाकारौ स्वसारावर्णान अंगिनी शरीरिणां प्रथममध्यमो उभौ गुणो सत्वरजसी तमसेव
नमोगुणानेवाक्रानौ जानेयाथार्थः कर्म ३९ विदितमिति किंच अकामेनानिः छपाउपनतेन प्रयासाद्दागतेन रानसाया
येनसाधोः सज्जनस्यान्तःकरणमिवतेन नरस्य सातप्यमाने संतप्यमाने तपोभौवादिकानेकर्मशाशानवू भुवनत्रयं चेमेविदि
तं मयाज्ञातमित्यर्थः गतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी ४० राम

ग्रहणा[illegible]त्मकर्मणो हेतुः परमकारुणिकस्येनेयरार्थैव प्रवृत्तिर्नः स्वार्थे वेत्यर्थः ३२ महिमानमिति नवमहिमानमुत्कीर्त्य व
[illegible] वृद्धौ प्रवर्तेरन्निति प्रवृद्धवचः महतां श्रमेणाभ्याख्यायाराः श्रान्त्या अशक्त्या वा कुन नवकुं मशक्त्वा न वा गुणानामियत्तया तना
[illegible] त्यनेनेत्यानन्यादिति भावः ३३ इतीति इतिनेसुराः तमधोभते अस्रजन्मिन्द्रियजं तानेपस्मिन ते अधोसजंवि
[illegible] मासुः प्रसन्नेचक्रुः हृदयस्मात्परमेष्ठिनः सर्वो नमस्यदेवस्य सम्यस्यार्थस्याख्यात्तिनिरुक्ति प्रकृते स्माद्धेनेमत
[illegible] नः नमुतेः प्रशंसामात्रं महतो नोहि पथ्या कथं न सुलभा इति भावः परमेस्थानेनिष्ठतीति परमेष्ठी परमेष्ठः किंनिरि
१ महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः श्रमेणानदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ३३ इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्त
मधोक्षजं भतार्थं व्याहृतिः साहितस्तुतिः परमेष्ठिनः ३४ तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यंजितप्रीतये सुराः भयमप्रलये
पाद्वेलातटवस्थितं न्यवेदयन् ३५ अथवेलासमासन्नशैलरंध्रानुसारिणा स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्ण
निविनिःमन्ययः औणारिकः नमुरुषेकृतिव कूलमित्युक्त्या स्याख्यिस्रणाभिनिवर्तत्वात् ३४ न [illegible]वेध्वनिः ३६
स्मारति सुरादेवाकुर्[illegible] लस्यपंप्रश्नेन व्यंजनाप्रकटिताप्रीति यस्य [illegible] सिन प्रसादाय इत्यर्थः अन्यथाअनवसरविज्ञप्तिर्मुखराणा
[illegible] विफलास्यादिति भावः तस्मै विस्मयेअप्रलयेप्रलयाभावेपुद्दलाउन्मर्यावेतने [illegible]जोरा[illegible]ससंसः सरावोदधिः तस्मा
[illegible]पमादरक्षुः कथितवंतः ३५ अथेति अथवेलायां अधिकूलसमासन्नो संनिकृष्टानी शैलानां रंध्रेषु गहरेषु अनु
वादिना प्रतिस्वनिमनास्वरेणापरिभूताणव ध्वनिः तिरस्कृतसमुद्रघोषाः भगवानुवाच ३६ ॥ ० ॥

पं
२८

पथा ह्याचार्यो किंबहुना कारवापेति भ्रंक (न्दनस्त्वोसन् २७ त्वयाति त्वया निशानेन निवेशितानां निहितं त्विनं ये यांनेयानुभ्यसमर्प
तानि कांभारिशाये स्तेषां मन्ननामवस्मरकाम स्वाजीमानम स्कुरु मामे वैष्यसि सत्यते प्रति जानतो प्रियोसिमे इति भगवद्गीता
वस्तुतान वीतराग्गागाविरक्तानां अमूयः सन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये मोक्षायेत्यर्थः त्वमेव गतिः साधनम् त्वमेव विद्वानस्व
रूपमवति नान्यः यथाविधते पनाप्नोति मुक्तेरित्यार्थः २८ प्रत्यक्ष इति प्रत्यक्षः प्रमा राजन्यः तव महत्वादिः पृथिव्यादिर्महिमा
लोकवर्षं चापरिच्छेद्यः इयन्नयानवधार्यः आप्तवाक्यानो वर्द्धमानात्यादिः अनुमानेस्त्यादिकं सकलैकं कार्यत्वा दुरवस्थिता
प्रत्यक्षोप्यपरिच्छेद्यो महत्वादिर्महिमा तव आत्मत्वया गनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा २९ केवलं स्मरणेनापि पुना
सि कपरूपं यतः अनेन कृतयः शेषानिवेदितफलात्वयि ३० उदधेरिव रत्नानि तेनासीव विविधस्यन्तः गुणाभ्यो व्यतिरिक्त
ते दूरेणाचरितानि ते ३१ लोकान्तग्रहणायैकोदेवस्तेन जन्म कर्मणोः अनवाप्तमवाप्तव्यं नतेकिंचन विद्यते ३२ ॥
दितानां योगम्यंत्वां प्रति का कथा प्रत्यक्षपि वाक्येनेनज्ञानादपरिच्छेद्येनत्वा रणाम प्रत्यक्षप्रपरिच्छेद्य इति किमुत त्वमित्यर्थः २९ के
वलमिति स्मरणेन वेदः कृत्स्न केवलः कृत्स्नताक पतिशाम्बनः पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि यतो यादृत्यर्थः अनेनैव स्मृति
कार्येणोवत्वं पितद्विषयाः शेषाः अवशिष्टाः वृत्तयो दर्शन स्पर्शनादयो व्यापाराः जानिवेदितफलाः ज्ञापितकार्यानवस्मरणस्य
वफलं दर्शनस्पर्शनादीनां तु किं परिन्यवधारयामास इत्यर्थः ३० उदधेरिति उदधेरत्नानीव विविधस्यन्तः स्तेयांसी वनाणिअवाङ्मनस
गोचराणि ते दुरितानि गुणस्तिभ्या व्यतिरिच्यन्ते तेनिःशेषं स्तोतुं नशक्यन्ते इत्यर्थः ३१ निबंधने जन्मकर्मणी नत्वाह नोकेति एकलोकानु राम०

उद्दन्यर्थः नैसूिकनवर्धनेमयर नद्धिनार्थेत्यादिनातद्धिनार्थविषयेनन्पुरुषसमासः ससोकइत्येवंरूपंसर्वंचतुर्मुखात्चतुर्मुखरूपि
रास्तनः जातमितिशेषः इदंसर्वमसृजतयदिदंकिंचेतिश्रुतेः २३ अभ्यासेति अभ्यासेननिगृहीतंविषयांतरेभ्यो निवर्तितेतेन
मनसायोगिनोहृदयाम्बुजे पंचभूतस्य ज्योतिर्मयं त्वां विमृक्यमोक्षार्थं विचिन्वंति अन्विष्यंति ध्यायंतीत्यर्थः २४ अजस्यनित्या
यनेइत्यजः अन्येष्वपि दृश्यतेइतिडप्रत्ययः तस्याजन्मनः अन्यस्यापिजन्मगृह्णतः मत्स्यादिरूपेणाथासवतः मत्स्यादिरूपेणात्मा
वतान स्यानिरीहस्यचेष्टारहितस्यापिहतद्विषः शत्रुघातिनः जागरूकस्य सर्वसपक्षिकतयानित्यप्रबुद्धस्यापिस्वपतीयोग

अजस्यगृह्णतोजन्मनिरीहस्यहतद्विषः स्वपतोजागरूकस्ययाथार्थ्यंवेदकस्तव २५ शब्दादीन्विषयान्भोक्तुंचरि
तुंदुश्चरंतपः पर्याप्तोसिप्रजाःपातुमौदासीन्येनवर्तितुं २६ बहुधाप्यागमैर्भिन्नाःपंथानःसिद्धिहेतवः त्वय्येवनिप
तंत्योघाजाह्नवीयाइवार्णवे २७ त्वय्यावेशितचित्तानांत्वत्समर्पितकर्मणां गतिस्त्वंवीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये २८

निद्रामनुभवतश्चविरुद्धचेष्टस्यतवयाथार्थ्यंकोवेदकोवेत्ति विरोधालंकारोयेनिलडादेशः २५ शब्दादीतिशब्दादीन्विषयान्भोक्तुंन
नारायणरूपेणदुश्चरितंतपःचरितुंत्यादेत्समर्थेनेन प्रजाःपातुंप्रोपासीन्येनकौटस्थ्येनवर्तितुंचपर्याप्तः समर्थोसिभोगतपसो:
पालेनोदासीन्यदेश्चपरस्परविरुद्धयोरन्यः कः समर्थ इत्यर्थः २६ बहुधेति आगमैस्त्रयीसांख्यादिभिर्दर्शनैर्भिन्ना अपि
सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाःपंथानः उपायाजाह्नव्याः इमेजाह्नवीयाः गंगाप्रभवाः ओघाः प्रवाहाःइवत्वय्याग
मे: ...नेभिषं बहुधाभिन्नाःसिद्धिहेतवःस्वर्णावइव त्वय्येवनिपतंतिप्रविशंतियेनकेनापिरूपेणात्वामेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः

प्रत्रेति पुत्रिणोजातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवेशानां प्रवेशयितव्यानां वादनामित्यर्थः कास्यवक्षकुसुमानां
विकारः संतानकमयी वृष्टिस्तस्येनपीयपातन कसुश्चेति कसुप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् साहृष्टिरेवसनः पुत्रजन्मन्यावत्स
कार्यमंगलोपचारास्तेषामादिरचनाप्रथमक्रियाभवत् ७८ कुमारा इति कृताः संस्काराः जातकर्मादयो येषां ते धात्रीणा
मुपमातॄणां स्तनानां पिबन्तीनि तथोक्ताः ते कुमाराः अग्रजेन ज्येष्ठेनावास्थितेन पितुरानंदेन समं ववृधिरे कुमार वृध्या
पितामहानमानंदमवापेत्यर्थः कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानंदस्य ७९ स्वाभाविकमिति तेषां कुमारा

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः आरंभं प्रथमं चक्रुर्देवदुंदुभयो दिवि ७७ संतानकमयो वृष्टिर्भवनेतस्यपे
तुषी सन्मंगलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ७८ कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः आनंदेनाग्रजेनेव स
मं ववृधिरे पितुः ७९ स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा मुमूर्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजां ८० परस्परा
विरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलं अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ८१ ॥

((तत्संबंधि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयक
र्मणा शिक्षया हविर्भुजामग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेनेव मुमूर्छ ववृधे निसर्गसंस्काराभ्यामस्विनीता इत्यर्थः ८० परस्प
रेति परस्परमविरुद्धाः अविद्विषाणाः सौभ्रात्रगुणावंत इत्यर्थः ते कुमारास्तत्समिद्धमनघं निःपापं रघोः कुलं अलतवोवसंतादयो देवा
रण्यं नंदनमिव सहजविरोधिनामपि जंतूनां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणं अलमत्यंतमुद्योतयामासुः प्रकाशयामासुः सौ
भ्रात्रवंतः कुलभूषणायंत इति भावः ८१ समान इति सौमित्राः स्निग्धाः भ्रातारो येषां ते सुभ्रातारः मधतरः मधतश्चेति कप्र

रघु
१२४

त्ययोनभवतिवेदिनेभ्रातरिनिनियेधात तेषांभावःसौभ्रात्रं एवादित्वादण तस्मिन्समाने चतुर्ष्वपिप्रियथोभौ रामलक्ष्मणौप्रीत्या
द्वंद्वंबभवतुःतथाभरतशत्रुघ्नौप्रीत्याद्वंद्वंद्वौद्वौसाहचर्येणाभिव्यक्तौबभवतुः द्वंद्वरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो
गाभिव्यक्तिष्वित्यभिव्यक्तार्थेनिपातः क्वचित्कस्यचित्कस्यचित्स्नेहातिरिच्यतइतिभावः ८३ तेषामिति तेषांचतुर्णांमध्येद्वया
द्वयोःरामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः वायुविभावस्वोर्वातवन्ह्योरिवयथाचंद्रसमुद्रयोरिवतासमेकमकं न्यकदाचनवि
भिदेगककार्यत्वंसमानसुखत्वंचकमादुपमाद्वयाद्यस्यतेसहजःसहःकारीहिवन्हेर्वायुःचंद्रश्चवद्वतेसिंधुःतस्यसपेक्षीयते।
समानेपिहिसौभ्रात्रेयथोभौरामलक्ष्मणौतथाभरतशत्रुघ्नौप्रीत्याद्वंद्वंबभूवतुः ८२ तेषांद्वयोर्द्वयोरैक्यंविभिदेनकदा
चन। यथावायुविभावस्वोर्यथाचंद्रसमुद्रयोः ८३ तेप्रजानांप्रजानाथास्तेजसाप्रश्रयेणच मनोजह्रुर्निदाघांतेश्यामाभ्राइ
वसाइव ८४ सचतुर्धाबभौव्यस्तः प्रसवःपृथिवीपतेः धर्मार्थकाममोक्षाणामवतारइवांगवान् ८५ गुणैराराधयामा
सुस्तेगुरुंगुरुवत्सलाः तमेवचतुरंतेशंरत्नैरिवमहार्णवाः ८६ ॥८३ तेइति प्रजानाथास्तेकुमारास्तेजसाप्रभावेनप्रश्र
येणविनयेनचनिदाघांतेग्रीष्मांतेश्यामाभ्राणिपेषांतेश्यामाभ्राः नानिशीतोष्मास्त्वर्थः दिवसाइवप्रजानांमनोजह्रुः ८४
सइति चतुर्धाव्यस्ताविभक्तःपृथिवीपतेर्दशरथस्यप्रसवःसंतानधर्मार्थकाममोक्षाणांअवता
रइवाबभौ ८५ गुणैरिति गुरुवत्सलाःपितृभक्ताःतेकुमाराःगुणैर्विनयादिभिर्गुरुंपितरंचतुरंतानांदिगंतानामीशंचतुरंते
शादित्यर्थेत्यादिनाउत्तरपदसमास तंदशरथमेवमहार्णवाम्बुराशयोरत्नैरिवाराधयामासुः आनंदयामासु ८६ ॥

राम

सुरगजइति भग्नाःदैत्यानामसिधाराये तैःश्चतुर्विभिर्दंतैः सुरगजऐरावतइवपरणावेधेनफलसिध्याव्यंजकेयोगैरनुमितप्रयो
गैरुपायैश्चतुर्भिः सामादिभिः सामादिभिर्नयानीतिरिवयुगवदीर्घैः चतुर्भिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिवनदीयेहरिसंवेधिभिरंशैरेषा
भतेश्चतुर्भिस्तैः पुत्रैरवनिपतीनांपतिरंजनराज्ञोदशरथश्चकासेविदिद्युते ८७ इतिश्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविर
चितायांरघुवंशटीकायांसंजीविनीसमाख्यायांदशमःसर्गः १० रामचंद्रचरणारविंदयोरंतरंगजचरणाभ्युपलीलया
नत्रसतिहिरसाश्चतुर्विधास्तानयथारुचिसदैवनिर्विशान १ अष्टैश्वर्यगस्मामिनेविक्रमाःरेमासेवेव्येश्वेतपसणिधा
सुरगजइवदंतैर्भग्नदैत्यासिधारैर्नयइव पणावेधव्यक्तयोगैरुपायैः हरिरिवयुगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः पति ८
रवनिपतीनांतैश्चकासिचतुर्भिः ८८ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृतौरामवतारोनामदशमःसर्गः १०॥८
कौशिकेनसकिलक्षितीश्वरोराममध्वरविघातशांतये काकपक्षधरमेत्ययाचितस्तेजसांहिनवयःसमीक्ष्य
हेवाणग्याणधुवेवापती इः एणांनेदःसममेनेव्यालेखीन भूवलतराकेकस्मात्हूभ्यांसः स्यात्यवोचनुर्भ्यः स्तःसः
षजस्यादिस्यंप्रत्याहारंस्तुविंशनिर्देशाः १ ध्रुतरलाबउभाश्वपमोजमायरुयोघखयौ अथवयोहवः रुभजयावह ८
साश्ववसारसोरुसरवसोवशत्यो त्रचयिशानि श्री० कौशिकेतिति कौशिकेनकौशिकापत्येनविश्वामित्रराणात्य
आगत्यसःक्षितीश्वरोदशरथः अध्वरविधानयानंपेयज्ञाविघ्नविध्वंसायकाकापक्षधरोवालकोचितशिखाधरः
वालानांशिखाप्रोक्ताकाकपक्षःशिखंडिकइतिहलायुधः तंरामयाचितःकिलप्रार्थितः खलुःयाचेर्द्विकर्मकात्प्रधाने

रघु०
१३

कर्त्तरि क्तः अप्रधाने दुह्यादीनामिति वचनात् नायं बालोऽधिकारस्यायोग्य इत्याह तेजसां तेजस्विनां वयो वा स्यादि न समी
क्ष्यते हि अप्रयोजकमित्यर्थः अत्र सर्गे रथोद्धता उक्तं च रात्परान्विह रथोद्धता लगाविति १ कृच्छ्रेति लब्धाः वर्णाः
प्रसिद्धयो येन स लब्धवर्णो विचक्षणः लब्धवर्णो विचक्षणा इत्यमरः मानमजनीति लब्धवर्णभाक् विद्वत्सेवी अतएव विवे
कीत्यर्थः स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं रामं मुनये दिदेश अतिसृष्टवान् तथाहि असुप्रणयिनामपि प्राणार्थिनामपि
अर्थिनां याचकानां रघोः कुले कदाचिदर्थिता न व्यहन्यत न विहता निष्फलीकृतेत्यर्थः येऽर्थिभ्यः प्राणानपि समर्पयन्ति तेषां

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणं अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता
२ यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियां तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभि
र्घनैः ३

पुत्रादित्यागेन विस्मयावह इति भावः २ यावदिति पार्थिवः दशरथः तयोः रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निर्गमा
र्थं मार्गसत्क्रियार्थं लिसंमार्जनगंधोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावदादिशति आज्ञापयति तावन्मरुत्सखैः वायुस   राम०
खैरनेन धूलिसंमार्जनं गम्यते सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्घनैर्मेघैः सा मार्गसत्क्रिया आशु विदधे विहिता
तेन देवकार्यप्रवृत्तयोः दैवानुकूल्यमुचितमिति ३

०श्रु०टी वतिनप्रीणातिश्चवधातोः रसणागतिप्रीत्योर्धंभुउपदेशाद्वप्रीणानात्मस्मरणीत्यनेनसर्वेभ्यः पुत्ररत्नमेवश्लाघ्यमितितच्चिंतनेदेवप्रति
१५ पादयति ६५ नूनमिति मत्तः परं मदनंतरं पंचम्यात्तसिल् पिंडविच्छेददर्शिनः पिंडदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः वंशेभवाः वंश्याः पितरजरःस्व
धेत्यव्ययंपितृभोऽन्नेवर्ततेतस्याः संग्रहेतत्पराः आसक्ताः मंतः श्राद्धेपितृकर्मणिपितृदानंनिवापस्याच्छ्राद्धंतत्कर्मशास्त्रतइत्यमरः प्रकाम
भुजः पर्याप्तभोजिनोनभवंतिननुसत्यकामंप्रकामंपर्याप्तमित्यमरः निर्द्धनात्स्वापदनंकियदपिसंगृह्णंतीतिभावः ६६ मत्परमिति मत्तः

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिंडविच्छेददर्शिनः न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ६६ मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमाव
र्जितं मया पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ६७ सोहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः प्रका

परं अन्यमदनंतरं अन्यारादितिनापंचमी दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं दत्तं शश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ६८
पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा उपभुज्यते नूनमिति तर्के कवोष्णमिति कुत्सितकुशब्दस्य कावादेशः कोष्णं कवो
ष्णं मंदोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वतीत्यमरः ६७ सोहमिति इज्यायागः यजनतो भावे क्यविति काप् इज्यया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपि
नसंतत्यभावेन निमीलितः सोहं लोकांतरं इतिलोकः न लोकांतरस्यलोकः लोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकश्चक्रवालेऽचल इव लोका एम०
लोकश्चक्रवाल इत्यमरः प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवऋणादिमोचनात् नप्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृऋणाविमोचनात् अस्मीति १५

त्रमनुः अमोरताकृतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ६२ पुरुषेति आयुर्जीवितकालः पु
रुषायुषं वर्षशतमित्यर्थः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः अचतुरादिसूत्रेण अत्ययान्तो निपातः मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषजीविनी इति पुरुषायुष
जीविन्यः निरातंका निर्भयाः आतंको भयमाशंकेति हलायुधः निरीतयः अतिवृष्ट्यादिरहिता इतिः यत् तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तत्र वृता
ध्ययनं संपत्तिरेव हेतुः व्रताध्ययनसंपत्तिरित्यनेन तद्ब्रह्मवर्चसमिति हलायुधः ब्रह्मणः वर्चो ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच्प्रत्ययः

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणां ६२ पुरुषायुषजीविन्यो निरातंका निरीतयः यन्मदीयाः प्रजास्तत्र हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसं ६३ त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ६४ किं तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजं न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ६५

अतिवृष्टिः अनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृता इति कामन्दकः ६३ त्वयेति ब्रह्मयोनिः कारणाय
स्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे मम अपरः सानुबन्धाः सानस्य
ता अविच्छिन्नाः इति यावत् कथं न स्युः स्युरेवेत्यर्थः ६४ संप्रति आगमनप्रयोजनमाह किं त्विति किं तु तव एतस्यां वध्वां स्त्रवायां वधूर्जा
या स्नुषा स्त्री चेत्यमरः अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपा रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि प्रसूतिः द्वीपेत्यादिना क्विपमेदिनी ना

रघु० टी० १४

उपपन्नमिति हे ऋषे सप्तस्वंगेषु स्वाम्यमात्यादिषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च सप्तस्वंगानीत्यमरः शिवं कुशलं उपपन्नं ननु यु
क्तमेव नन्ववधारणे प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु इत्यमरः कथमित्यत्राह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मानुषीणां मा
नुषेभ्य आगतानां चोरभयादीनां उभयत्रापि तत आगत इत्यणि टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि अत्राह
कामंदकः हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा इति पंचविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् पृथि

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वंगेषु यस्य मे दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदां ६०
तव मंत्रकृतो मंत्रैर्दूरात्संशमितारिभिः प्रत्यादिश्यंत इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ६१

वीपतिलोभाच्च नराणां पंचधा भयं ६० तत्र मानुषप्रतीकारमाह तवेति मंत्रान् कृतवान् मंत्रकृत् सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञ इति क्विप् दू
रात्संशमितारिभिः मंत्रकृतो मंत्राणां द्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मंत्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं लक्ष्यं भिंदंतीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे श
राः प्रत्यादिश्यंत इव वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियंत इत्यर्थः प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः त्वन्मंत्रसामर्थ्याद्दे
व न पौरुषं फलतीति भावः ६१ संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह हविरिति हे होतः त्वया विधिवदग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं
कर्तृ अवग्रहो वर्षप्रतिबंध इति अत्रत्ययः तेन विशोषिणां विशुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति वृष्टिरूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः अ

रघु०
१४

हर्षेणाभिननंदतुः आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रुरित्यर्थः ५७ तमिति मुनिरातिथ्यमातिथ्यम् आतिथेयं इति अमरसिंहः आतिथ्यस्य क्रि
यातया शांतो रथक्षोभेणायः परिश्रमः स यस्य सः तं तथोक्तं राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनितुल्यमित्यर्थः तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ पृच्छतेर्द्वि
कर्मकत्वमित्युक्तं यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादियंगत्वात् राज्यकर्मवचनः तथाप्यत्र समागवचनः उपपन्नं ननु शिवं शान्तमं संगतमिति उक्तविरोधा
त् तथा हि मनुः स्वाम्यमात्यपुरराष्ट्रकोशदंडाख्यानि सुहृत्तमः सप्तैतानि समस्तानि लोकेस्मिन्राज्यमुच्यत इति तत्र स्वामिनां कुशलं पृष्ट्वैतस्य त्र
वंधु मनाममवेन्नपत्ते ममसागम्य अद्भुमारोग्यमेवेति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावाप्रस्याचिन्तः कुशलमप्रस्त्यवहनरस्मिन्

तमातिथ्यक्रियाशांतरथक्षोभपरिश्रमं पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ५८
अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९

संधयं अन्यतोक्तं राज्याश्रममुनिरिति ५८ अथेति अथ प्रश्नानंतरं विजितारिपुरः विजितशत्रुनगरः वदतां वक्तृणां वरः यतस्त्वनि
र्धारणामिति षष्ठी अर्थपतिः राजा अथर्वणो अथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रे अर्थ्यामर्थादनपेतां धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्
प्रत्ययः वाचमाददे वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः अथर्वविधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूचितं यथाह
कामंदकः त्रय्यां च दंडनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकं ५९ ७ ७

र. घु टी.
१३

तस्मै इति सभायां साधवः सभ्याः सभायायदिति यत्प्रत्ययः गुप्ततमेंद्रियाः अत्यंतनियमितेंद्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय नय-
शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकप्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे अत एवार्हते प्रशस्ताय पूज्यायेत्यर्थः अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः तस्मै राज्ञे
अर्हणां पूजां चक्रुः पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा इत्यमरः ५५ विधेरिति सायंतनस्य सायंभवस्य सायंचिरमित्यादिना ट्युल्
प्रत्ययः विधेर्जपहोमादेरनुष्ठानस्यांतेऽवसाने अरुंधत्या अन्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपवासितं कर्मणि क्तः उपसर्गवशात्सकर्मकत्व
अन्वास्यैतामित्यादिवदुपपद्यते तपोनिधिं वसिष्ठं स्वाहया देव्या अग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया इत्यमरः अन्वासितं हविर्भुजमिव दद-

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेंद्रियाः अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ५५ विधेः सायंतनस्यांते स ददर्श त-
पोनिधिं अन्वासितमरुंधत्या स्वाहयेव हविर्भुजं ५६ तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी तौ गुरुर्गुरुपत्नी

र्शमितिस्तुच्छकुशाग्रां तु मरुन्धत्या प्रतपापिणिकः जपहोमं च कुर्वाणानाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति अनुष्ठान॰ च प्रीत्या प्रतिननंदतुः ५७
स्यमध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तं अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं तनुकमगित्वविधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधात
५६ तयोरिति मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राज्ञा च तयोररुंधतीवसिष्ठयोः पादान् जगृहतुः पादग्रहणमभिवादनं तस्तु राम०
पादग्रहणमभिवादनमिति पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ राजानं च सुदक्षिणां च तौ प्रीत्या १३

रमेरघुयदुवत्सापिनोस्यादालवालमावापइत्यमरः विहंगानांपक्षिणांविश्वासायविश्रमाय समेोविश्वासविश्रमावित्यमरः तस्स
रोसेकस्रोतोज्झितावालवृक्षकाः यस्मिनतं अल्पार्थेकप्रत्ययः ५१ आतपइति आतपस्यात्ययेऽपगमे संक्षिप्ताराशीकृताः
नीवारास्तृणधान्यानियासुतासु नीवारास्तृणधान्यानीत्यमरः। उटजानांपर्णशालानां अंगणभूमिषुचत्वरभागेषु पर्णशालोटजो
स्त्रियामित्यमरः अंगणंचत्वराजिरइत्यमरः निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितोनिष्पादितोरोमन्थश्चर्वितचर्वणंयस्मिंस्तमाश्रमंतं ५२ अ

सेकांतेमुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकं विश्वासायविहंगानामालवालांबुपायिनाम ५१ आतपात्ययसंक्षिप्त
नीवारासुनिषादिभिः मृगैर्वर्तितरोमंथमुटजांगणभूमिषु ५२ अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान
पुनानंपवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगंधिभिः ५३ अथयंतारमादिश्यधुर्यान्विश्रामयेतिसः तामवारोहयत्पत्नींरथाद

भ्युत्थितेति अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्या इत्यर्थः समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोतीति वचनात् तेषामग्नीनांपिशु वततारच ५४
नैः सूचकैः पवनोद्धूतैराहुतीनांगंधोयेषांअस्तीत्याहुतिगंधिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखान् अतिथीन्पुनानंपवित्रीकुर्वाणं ५३ कुल
कं अथेति अथाश्रमप्राप्त्यनंतरं सराजा यंतारं सारथिं धुरं वहंतीति धुर्याः धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः रथयंतः धुर्याः धुर्यधौरेयधुरी
णाः सधुरंधराः इत्यमरः धुर्यानरथाश्वान्विश्रमयविनीताश्रमान्कुर्वित्यादिश्याज्ञाप्यतांपत्नींरथादवारोहयत् अवतारितवान्

सभेयावततार ५५

र॰वु॰टी॰
१२

सइति दुःप्रापयशाः प्रापमन्यदुर्लभंयशोयस्यसतथोक्तः श्रांतवाहनः दूरोपगमनात्श्रांतयुग्मः महिष्याः सखामहिषीसखः राजाहःसखिभ्य ष्टजितिटच्प्रत्ययसाहायांतोनिरपेक्षइतिभावः सांजासायंसायकालेसंयमिनोनियमवतस्तस्यमहर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमंप्रायत प्रापपुषा दीसादिनाङ ४८ तमाश्रमंविशिनष्टिवनांतरादिति वनांतरादन्यस्माद्वनांतरादुपावृत्तैः समिधश्चकुशाश्चफलानिचआहर्तुं शीलमेषामिति समित्कुशफलहारास्तैः आङिताच्छील्येइतिहरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः आहर्तैपदर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्गताः प्रत्युद्गतास्तैस्तपस्वि

सदुप्रापयशाः प्रापदाश्रमंश्रांतवाहनः सायंसंयमिनस्तस्यमहर्षेर्महिषीसखः ४८
वनांतरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ४९
आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः अपत्यैरिवनीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ५०

भिः पूर्यमाणंप्रोप्यगच्छतामाहिताग्नीनामयंप्रस्थायिनामितिश्रुतेः यथाह वामपितरंप्रोषितवान् इवाएतमभ्ययः प्रत्याधावंति सराक लानराहरणिवाहरान्निति मेथवनस्पतेभ्यआहरन्निति तादृपिविज्ञायते ४९ आकीर्णमिति नीवाराणांभागाएवभागधेयमंशः रूपनाम भागेभ्याधेयाइतिप्रत्ययोवक्तव्य इति स्वामिधेयेधेयप्रत्ययः भागधेयः करोवलिरित्यमरः तस्योचितैः अतएवउटजानांपर्णशालानांद्वा रोधकैः मृगैः ऋषिपत्नीनांअपत्यैरिवाकीर्णमाश्रमं ५० सेकांतेमलहृत्सेचनावसानेमुनिकन्याभिःसेक्त्रीभिः आलवालेषुजलाधा

रघु॰टी॰
१२

वारान अर्घं प्रजाविधिवत्तदर्थं द्रव्यम् अम्भो पादार्घ्यां च इति यत्स्यप्रचः षट्सु त्रिषु अर्घ्यम् अर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः अर्घ्यस्यानुपदम् अन्वक्षं
स्वीकारानन्तरमित्यर्थः गदैवत्तो स्वीकुर्वतो पदस्य पश्चादर्थे अव्ययीभावः अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययमित्यमरः ४४ हैयंगवीनमिति स्व
त्तनं गोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनं स्वः सर्वं कलत्तु हैयंगवीनं स्यात् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातः तत्सद्यो घृतमादाय उ
पस्थितान घोषवृद्धान् घोषआभीरपल्ली स्यादित्यमरः वनन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छतो इत्याचीत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वं ४५

यामेवात्मविसृष्टेषु पथि वृन्देषु पजनानतम् अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ४४ हैयंगवीनमादा
यघोषवृद्धानुपस्थितान नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ४५ काव्यकमकाव्याभिख्यानयोरा शीत्युजे
तो शुद्धवेषयोः हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचंद्रमसोरिव ४६ तत्र भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन प्रियदर्शनः अपिलंघितं

काषीतिभ्रजतो गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः हिमनिर्मुक्तयोः मध्वानं बुबुधे न बुधोपमः
योश्चित्राचंद्रमसोरिव योगे सति कापि अनिर्वाच्या अभिख्या शोभा आशीत् अभिख्यानामशोभयोरित्यमरः आतश्चोपसर्गे इत्यङ्प्रत्यय
चित्रानक्षत्रविशेषः शिशिरापगमे चैत्र्या चित्रापूर्णाचंद्रमसो रिव इत्यर्थः ४६ तत्रेति प्रियंदर्शनं स्वकर्मकं यस्यासो प्रियदर्शनः दर्शनी
य इत्यर्थः भूपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयन लंघितम् अपि वाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् बुधः सौम्यः उपमानं यस्येति विग्रहः

४७

रदं विशेषणां तत्र दर्शयन्निस्तुप... योगितये
तस्माज्ज्ञानवत्त्वं च ...र्थ ४७